

ศึกษารูปแบบการพิจารณาขั้น 5 ในเพณปิณฑูปมสูตร

A study of Pañcakhanda Contemplation Model

in Phenapiṇḍūpama Sutta

พระสมหวัง สติสมฺปนฺโน, Phrasomwang Satisampanno¹

E-mail: Somwang_2010@hotmail.com

Received: March 6, 2021 Revised: March 12, 2021

Accepted: May 12, 2021

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของสารนิพนธ์เรื่อง “ศึกษารูปแบบการพิจารณาขั้น 5 ในเพณปิณฑูปมสูตร” มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาโครงสร้างเนื้อหาและหลักธรรมในเพณปิณฑูปมสูตร และ 2) เพื่อศึกษารูปแบบการพิจารณาขั้น 5 ในเพณปิณฑูปมสูตร โดยมีระเบียบวิจัยเชิงคุณภาพ จากผลการวิจัยพบว่าเพณปิณฑูปมสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยอุปมาขั้น 5 ว่าด้วยรูปอุปมาด้วยกลุ่มฟองน้ำ เวทนาอุปมาด้วยฟองน้ำ สัญญาอุปมาด้วยพยับแดด สังขารอุปมาด้วยต้นกล้วย และวิญญาณอุปมาด้วยกล สิ่งเหล่านี้ย่อมปรากฏเป็นของว่าง เป็นของเปล่า เมื่อนั้นกายนี้อันเขาทอดทิ้งแล้วย่อมเป็นเหยื่อแห่งสัตว์อื่น เป็นกลสำหรับหลอกลวงคนโง่ สารย่อมไม่มีในเบญจขันธ์นี้ ผู้มีความเพียรอันปรารถนาแล้วมีสัมปชัญญะ มีสติพิจารณาขั้นทั้งหลาย ทั้งกลางวันและทั้งกลางคืน ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในเพณปิณฑูปมสูตร เป็นการกำหนดรู้ความเป็นจริงของขั้น 5 เพื่อความรู้แจ้ง เห็นรูปนามอย่างชัดเจน คือตั้งแต่ นามรูปปริจเฉทญาณ จนบรรลุสมรรคญาณและผลญาณในที่สุด เรียกว่าปัญญาวิมุตติ ในเพณปิณฑูปมสูตรซึ่งบุคคลผู้ที่ปฏิบัติตามแนวทางของวิปัสสนาภาวนาย่อมได้รับผลของการปฏิบัติธรรมที่ตนได้ประพฤติปฏิบัติ โดยการเห็นลักษณะของไตรลักษณ์ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนดจากอุปาทานขั้น 5 จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลส บรรลุเป็นพระอรหันต์บุคคลในที่สุด

คำสำคัญ: (ขั้น, การพิจารณา), (เพณปิณฑูปมสูตร), (รูปแบบ), (นามรูป)

¹ สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย/Palisueksabuddhaghosa Nakronprathum compus Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

Abstract

This article was a part of research paper entitled ‘**A study of *Pañcakhanda Contemplation Model in *Phenapindūpamasutta****’ containing 2 objectives; 1) to study the structure, content and the teachings in *Phenapindūpama Sutta*, 2) to study of *Pañcakhanda* contemplation model in *Phenapindūpama Sutta*. It was a qualitative research. The findings revealed that *Phenapindūpama Sutta* is the discourse containing the metaphors of five aggregates called *Khandha*. The Buddha delivered teaching to Bhikkhus by giving metaphor of matter with a group of sponges, feeling with the bubble, perception with mirage, thought with banana tree and consciousness with magician, all of them are empty, void. This flesh body being abandoned, becomes a meal of other animals, the trick to fool the unlearned person, and without the essence. Those who observe the great effort, mindfulness and always aware of aggregates practice insight in both of days and nights. *Pañcakhanda* contemplation model in *Phenapindūpamasutta* revealed that this discourse taught the way to observe the reality of five aggregates or *Nāma* or name and *Rūpa* or form at the present moment, observing *Nāma* and *Rūpa* clearly until entering into various insight knowledge, i.e., *Nāmarūpaparichedaññā* up to *Maggaññā* and *Phalaññā* in final. Those Bhikkhus who rightly followed insight development will surely gain the fruits of such spiritual investigation, the realization of three common characteristics. Having realized such truth, the mind will soon detach and release from five aggregate attachments, finally become the Noble One.

Keywords: (Aggregate), (Contemplation), (*Phenapindūpamasutta*), (Model), (*Nāma–Rūpa*)

1. บทนำ

พระพุทธศาสนามีคำสอนและหลักการอยู่มากมาย ซึ่งในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หรือพระไตรปิฎก เน้นทางด้านชีวิต สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เมื่อมีการเวียนตายเวียนเกิดใน 31 ภพภูมิ² ก็ย่อมก่อให้เกิดดวงจรไตรวัฏฏ์ ดังนั้นหลักปฏิบัติที่พึงศึกษา เพื่อให้เกิดความรอบรู้ ความเข้าใจ ตามสภาวะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงของรูปนาม เพื่อความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะ หลุดพ้นจากทุกข์และวัฏสงสาร คำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงชี้แนะบอกทาง บอกวิธีการในการพ้นจากทุกข์ พระองค์ได้สั่งสอนเวไนยสัตว์ ให้ประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์จนดับกิเลสเพลิงทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง ที่เป็นไปตามลำดับของสภาวะธรรมทั้งหลาย รวมถึงธรรมที่ปรากฏในแผนนิคมชูปมสูตร

พุทธวจนะทั้งหมดอันเป็นคำสอนจากพระโอษฐ์ ฟังได้สงเคราะห์ชั้น 5 เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยปรมาตถ์แล้วได้แก่ รูปและนาม ซึ่งรูปและนามนี้มีปรากฏมากในหลายๆพระสูตรหนึ่งในพระสูตรนั้น คือ แผนนิคมชูปมสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยอารมณ์ของวิปัสสนา และเป็นพระสูตรที่มีเนื้อหาสั้นกะทัดรัด แต่มีเนื้อหาที่ระบุดังอารมณ์ของวิปัสสนา เข้าในหลักของพระไตรลักษณ์ ได้แก่ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะเป็นที่สรุปรวมของพระธรรมคำสั่งสอน ที่ดำเนินไปตามทางในหลักของศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งจะช่วยให้เรามีความเข้าใจตามความเป็นจริงตามธรรมชาติในธรรมทั้งหลายบริสุทธิ์บริบูรณ์ตามลำดับ ซึ่งมีความแตกต่างตามกระบวนการทางธรรม โดยการเริ่มจากศีล จากพระวินัย รวมถึงการโยนิโสมนสิการ ตลอดถึงความศรัทธา จนถึงธรรมที่ดำเนินไปสู่สมาธิ และปัญญา

การปฏิบัติตามกระบวนการของการดับทุกข์หรือความสิ้นไปแห่งกิเลสอาสวะทั้งปวง อันเป็นทางให้ถึงอสังขตธรรม ที่เป็นหนทางนั้น ได้แก่ สมถะและวิปัสสนา อันนำไปสู่กระบวนการพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งตามความเป็นจริงในรูปนาม อันได้แก่ วิปัสสนาภาวนา มี 2 ประการดังนี้ คือ สมถยานิก และ วิปัสสนายานิก ซึ่งเป็นการอบรมปัญญาอันเป็นหนทางเดียว ซึ่งได้แก่ สติปัฏฐาน 4 เป็นหลักธรรมที่อยู่เนรมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นข้อปฏิบัติเพื่อรู้แจ้ง ตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวงโดยไม่ถูกกิเลสครอบงำ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม อันมีความเพียร สัมปชัญญะ มีสติ ตามกำหนดรู้ลักษณะที่แท้จริงแห่งสามัญญลักษณะของรูปนาม เพื่อสลัดตัดขาดทัสสนะที่ผิดหรือมีจกทัสสนะ คือ ความเชื่อในความมีบุคคลตัวตนหรือลักกายทิฏฐิ จึงต้องเพ่งพิจารณาหรือเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อประจักษ์ในความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา

ดังพระพุทธโฆสเถระได้อุปมาไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า เป็นเหมือนตัวหุ่น ซึ่งเป็นของว่างเปล่าไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ แต่เพราะว่า ด้วยการประกอบไม้และเส้นเชือกชัก ตัวหุ่นนั้น ก็เดินบ้าง

² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 12, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, 2546), หน้า 351.

ยื่นบ้าง มีการเคลื่อนไหวปรากฏคล้ายกับมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น แม้รูปและนาม³ ก็เช่นกัน คือเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต ไม่มีความเคลื่อนไหว แต่เพราะว่า ด้วยการประกอบ รวมกันและกัน นามและรูปนั้นก็เดินบ้าง ยื่นบ้าง มีการเคลื่อนไหวปรากฏ มีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น ซึ่งท่านพระพุทธโฆสเถระก็ได้กล่าวไว้อีกว่า

นามญจ รูปญจ อิทธติ สจจโต

น เหตุจ สจโต มนุชิว วิชชติ

สุญญํ อิหํ ยนุตมิวากิสงขตํ

ทุกขสส ปุญฺโซ ตินกฺกุสสาทิส.

แปลความว่า ว่าโดยสังจะแล้ว นามและรูป มีอยู่ในโลกนี้ แต่ทว่า
สัตว์และมนุษย์หาไม่อยู่ในโลกนี้ไม่ นามและรูปนี้เป็นของ
ว่างเปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนตัวหุ่น เป็นกองทุกข์
เช่นเดียวกับ (กอง) หญ้าและ (กอง) ไม้⁴

ความเข้าใจในความเป็นจริงของชีวิตที่เป็นแต่เพียงรูปและนามที่ประกอบกันดังกล่าวนี้ สามารถหยั่งรู้ได้ด้วยปัญญาที่เกิดจากการเจริญสติพิจารณารูปนาม ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้ด้วย

พระสัมมาสัมโพธิญาณและด้วยพระมหากรุณาธิคุณ พระพุทธองค์จึงทรงนำมาแสดงแก่บุคคลทั้งหลาย ให้รู้แจ้งตามความเป็นจริงของชีวิตที่เป็นแต่เพียงแต่เหตุปัจจัยที่อิงอาศัยกัน

การรับรู้โดยผ่านอายตนะทั้ง 6 ทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม เพราะเห็นผิดใน ผู้ที่ไม่ได้ศึกษาธรรม ไม่ได้ฟังธรรมก็จะไม่เข้าใจ ว่าเป็นสิ่งที่โลกสมมติบัญญัติขึ้นว่าเป็นสัตว์ บุคคล เรา เขา ยึดในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ยึดในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข⁵ ยึดในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ยึดในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ถูกความเห็นผิดชักนำไป ความคิดซัดส่ายไป ชื่อว่าถูกเครื่องผูกของพญามารผูกไว้แล้ว ย่อมเวียนเกิดเวียนตาย เพราะขาดโยนิโสมนสิการ เป็นผู้ที่ไม่พิจารณาในใจตนโดยแยบคาย เพื่อจะอบรมพัฒนาจิตใจให้เกิดปัญญา

ดังนั้นหลักธรรมจึงมีความแตกต่างตามลักษณะจริตของแต่ละบุคคล ฉะนั้นหลักธรรมที่นำไปสู่ความดับทุกข์ อันได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 เพราะพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของการปฏิบัติ ให้เกิด ศีล สมาธิ ปัญญา การรู้ชัด รู้แจ้งตามความเป็นจริง มีปัญญาอันประเสริฐเพราะด้วยการปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน ตามแนวทางในหลักคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงแสดงกำหนดชัดเจนแล้วในพระธรรมเทศนาไว้ว่าไม่ควรไปยุ่งเกี่ยวในหนทางที่สุดโต่ง คือการหมกมุ่น

³ คุรายละเอียดใน ชุ.ช. (ไทย) 25/4/5.

⁴ พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ 9, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประชารงค์พรินติ้ง, 2546), หน้า 989.

⁵ คุรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) 17/48/67.

อยู่ในกาม และการทำตนให้ลำบาก ทั้งสองทางนี้เป็นหนทางที่ผิด และเป็นสิ่งที่ควรละ หากไม่เจริญสติปัฏฐาน 4 ปัญญาไม่เกิดเห็นไตรลักษณ์ ทำให้สัตว์ไม่พ้นจากความทุกข์ในวัฏฏะ ดังมีพระพุทธพจน์ว่า เหล่าสัตว์ผู้ถูกมัจฉาทิฏฐิทำลาย มีจิตซัดส่าย สำคัญผิด หมายถึงในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง หมายถึงในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข หมายถึงในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา หมายถึงในสิ่งที่ไม่งามว่างาม สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า ติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร ประสบกับความเกิดและความตาย ท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏโดยไม่มีที่สิ้นสุด ดังนั้นเมื่อพิจารณา รูปนามตามที่เป็นจริง ก็เกิดปัญญา จิตที่ปัญญาอบรมแล้วจะพ้นจากอภัสวะทั้งหลาย ซึ่งเป็นการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมเพื่อความพ้นทุกข์สู่พระนิพพาน ดังพระดำรัสในแผนพิณชูปมสูตรว่า “ภิกษุ อารทวิริโย ทิวา วา ยทิ วา รตติ สมุชชาโน ปฏิสสุโต ฯ ปชเห สัพพสโยคิ กเรยยะ สรณตตโน จเรยยาทิตตสิโสว ปตถณฺ อจฺจุตฺ ปทนฺติ ฯ⁶ ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะพึงพิจารณาชั้นทั้งหลายอย่างนี้ทั้งกลางวันและกลางคืน ภิกษุเมื่อปรารถนาบทอันไม่จุติ พึงละสังโยชน์ทั้งปวง ทำที่พึงแก้ตน ประพฤติอุเบกขาคฤหาไฟไหม้ศรัทธาละนั้น”

จากแผนพิณชูปมสูตร เป็นสูตรที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค ว่าด้วยการอุปมาชั้น 5 มีหลักธรรมแสดงถึงความเป็นไตรลักษณ์ ในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพ่งพิจารณาเห็นรูปนาม นั้นโดยแยกคายด้วยประการใด ๆ ก็ปรากฏเป็นของว่างเปล่าด้วยประการนั้น ๆ พระพุทธองค์จึงทรงสอนให้เจริญสติและปัญญา เพื่อมารู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น และปัญญาที่เข้าไปรู้ถึงสภาวะลักษณะ รูป-นาม โดยความไม่เที่ยง เพราะเกิดดับตลอดเวลา เป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตาเพราะไม่ใช่ตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า “การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” การเจริญวิปัสสนาเป็นหนทางสายเอกที่จะทำให้หลุดพ้นได้ ตามความเป็นจริงในรูปนาม เห็นเป็นโทษ เป็นภัย เป็นสิ่งที่น่ากลัว เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด จนละสังโยชน์ 10 ตามลำดับ ทำให้บรรลุสมรรถผลนิพพานได้ ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างยิ่งของหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต และยังพิสูจน์คำสอนของพระพุทธเจ้า ผู้ศึกษาและปฏิบัติย่อมรู้ได้ด้วยตนเอง ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมในแผนพิณชูปมสูตรเป็นอย่างไร รูปแบบการพิจารณาชั้น 5 ในแผนพิณชูปมสูตรเป็นอย่างไร และเพื่อประโยชน์แก่ผู้ที่ต้องศึกษาวิปัสสนาภาวนาได้มีเข้าใจยิ่งในปริยัติและปฏิบัติ อันจะเป็นประโยชน์แก่กุลแก่พระพุทธศาสนาสืบไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของสารนิพนธ์เรื่อง “ศึกษารูปแบบการพิจารณาชั้น 5 ในแผนพิณชูปมสูตร” สำหรับวัตถุประสงค์ที่ต้องการนำเสนอในบทความนี้มี 2 ข้อ คือ

⁶ ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) 17/95/183.

2.1 เพื่อศึกษาโครงสร้างเนื้อหาและหลักธรรมในแผนภูมิติวมสูตร

2.2 เพื่อศึกษารูปแบบการพิจารณาชั้น 5 ในแผนภูมิติวมสูตร

3. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้การศึกษาเรื่องศึกษารูปแบบการพิจารณาชั้น 5 ในแผนภูมิติวมสูตร ครั้งนี้เป็น การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาหลักธรรมและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในแผนภูมิติวมสูตร มีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

3.1 ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) อันได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 อรรถกถาภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ทำให้ได้ข้อมูลพื้นฐานที่สำคัญเป็นเบื้องต้น

3.2 ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ศึกษาตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาท มีหนังสือมหาสติปัญญาสูตร วิจารณ์โดย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) เป็นต้น ผลงานทางวิชาการเอกสาร และงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งส่วนใหญ่เป็นวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเพื่อเป็นการอธิบายขยายความเนื้อหาเพิ่มเติมจากในพระไตรปิฎกอรรถกถา และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

3.2.1 ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อตรวจสอบความสอดคล้องกับเอกสาร

3.2.2 สรุปเรียบเรียงและนำเสนอข้อมูลโดยวิธีบรรยายเชิงพรรณนา

3.2.3 เสนอและตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

3.2.4 นำเสนอและเผยแพร่ผลงานเพื่อประโยชน์ต่อการศึกษา

4. ผลการวิจัย

จากการศึกษาเนื้อหาในแผนภูมิติวมสูตร พบว่า พระสูตรนี้ปรากฏอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค เล่มที่ 17 พระพุทธองค์ทรงแสดงขณะที่ทรงประทับอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตเมืองอชฺฐคณา ทรงยกเรื่อง ขึ้นแสดงแก่ภิกษุในที่ประชุมว่าแผนภูมิติวมสูตร เป็นพระสูตรอุปมาชั้น 5 โดยลักษณะการเกิดพระสูตรสามารถจัดอยู่ในรูปแบบการแสดงธรรมไปตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น (อัตถูปัตตติกะ) หมายความว่า การแสดงธรรมของพระพุทธองค์ทรงยกเอาเรื่องหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า หรือเรื่องราวที่ภิกษุสนทนากันเป็นต้นมาเป็นหัวข้อ ในการแสดงธรรมหรือสอนธรรมแก่ภิกษุในแผนภูมิติวมสูตร ว่าด้วย การยกอุปมาเพ่งพิจารณาเห็นชั้น 5 คือรูป เปรียบเหมือน กลุ่มพองน้ำ เวทนา เปรียบเหมือน ต่อม้ำ ลัญญา เปรียบเหมือน พยับแดด ลังขาร เปรียบเหมือน ต้นกล้วย วิญญาณ เปรียบเหมือน มายากล นั้นโดยแยกกายด้วยประการใด ๆ ชั้น 5 นั้น ก็ปรากฏเป็นของว่างเปล่าด้วยประการนั้น ๆ

พระพุทธองค์จึงทรงสอนให้ ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะพึงพิจารณา ขั้นทั้งหลายอย่างนี้โดยความเป็นจริงในกฎของไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งกลางวันและกลางคืนเพื่อมารู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น และปัญญาที่เข้าไปรู้ถึงสภาวะลักษณะ รูป-นาม พระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการของการเกิดและการดับทุกข์ โดยมีขั้น 5 เป็นมูลเหตุ ผู้ใดสามารถ ละความยึดมั่นและปล่อยวางได้แล้วก็สามารถเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพานได้

โดยลักษณะขั้น 5 ถ้าย่อลงมาก็คือ รูป-นาม โดยรูปธรรมนั้น ประกอบด้วยรูป และนามธรรม ประกอบด้วย เวทนาขั้น 5 สัญญาขั้น 5 สังขารขั้น 5 วิญญาณขั้น 5 จัดเป็นนาม เรื่องรูป เรื่องนามก็คือขั้น 5 นั่นเอง

ขั้นที่ 1 รูปขั้น 1 รูปขั้น 1 มีลักษณะอย่างไร รูปขั้น 1 ก็มีลักษณะเสื่อมสิ้น สลายไป องค์ธรรมก็คือรูป 28 มีอะไรบ้าง เช่น มีมหาภูตรูป 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ มีประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกาย มีสี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ์ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย รูปหัวใจ รูปชีวิต เป็นต้น ซึ่งก็เป็นรูปขั้น 1 มีลักษณะเสื่อมสิ้นสลายไป แต่ก็นับเป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป⁸

ขั้นที่ 2 เวทนาขั้น 5 เวทนาขั้น 5 มีลักษณะเสวยอารมณ์⁹ องค์ธรรมก็คือเวทนาเจตสิก เวทนาเจตสิกที่เกิดรวมในจิตทั้งหมด แบ่งออกมาแล้ว ก็เป็น สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา สุขเวทนาก็เป็นความสุข ทางกาย ความสบายกาย เช่น รู้สึกลมพัด มากระทบกาย รู้สึกสบาย หรือว่าหน้าหนาว เรามีผ้าห่มอบอุ่นสบายกาย รู้สึกสบายกายก็เป็นสุขเวทนา หรือเกิดทุกขเวทนา ไม่สบายกาย มันปวด เมื่อย มันเจ็บ มันชา มันคัน มันอึดอัด นี่ก็เป็นทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา ก็คือความดีใจ โทมนัสเวทนา ก็คือเสียใจ แล้วก็ยังมี อุเบกขาเวทนา หรือเรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา คือไม่สุขไม่ทุกข์ มันเฉย ๆ ลักษณะเฉย ๆ ก็เป็นเวทนาอย่างหนึ่ง นี่ก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

วิปัสสนาให้ดูรูป ดูเวทนา¹⁰ เวลาสบายกายก็รู้ ไม่สบายกายก็รู้ ดีใจก็รู้ เสียใจก็รู้ แม้เฉย ๆ ก็รู้ เช่นเราปฏิบัติไป พอมีสมาธิพอดี จิตมันเฉย ถ้าหากว่าไม่กำหนดรู้ความเฉย มันก็จะขาด

⁷ พระอนุรุทธเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 750.

⁸ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ 11, หน้า 756.

⁹ พระอนุรุทธเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 750.

¹⁰ ม.มู. (ไทย) 12/450/490.

ตอน มันขาดตอนของสติ ไม่รู้จะกำหนดอะไร มันเฉย ๆ หาที่กำหนดไม่ถูก เพราะว่ามันราบเรียบไปหมด ฉะนั้นเมื่อมันเฉย ๆ ก็ดูความเฉย ๆ กำหนดรู้ความเฉย ๆ มันจะทำให้สติไม่ขาดตอน แล้วก็เห็นความไม่เฉยมาซ้อนขึ้น มันมีข้อเปรียบเทียบกัน แล้วก็สติก็จะต่อเนื่องขึ้น

ขั้นที่ 3 ก็คือ สัญญาขั้น 3 ลักษณะความจำได้หมายรู้¹¹ องค์ธรรมก็คือ สัญญาเจตสิก ก็เป็นเจตสิก เวทนาก็เป็นเจตสิก สัญญาก็เป็นเจตสิก เจตสิกก็คือ ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด เกิดร่วมกับจิต สัญญานี้เป็นลักษณะเป็นความจำ จำรูปได้ จำเสียงได้ จำกลิ่นได้ จำรสได้ จำโผฏฐัพพะได้ จำเรื่องราวต่างๆ พอได้ยินเสียงก็รู้ว่าอ้อ นี่เสียงใคร เสียงอะไร เสียงรถ เสียงเรือ มันจำได้ พอดื่มน้ำลงไป เอ๊ะ อ้อ นี่น้ำอะไร น้ำหวานชนิดไหน อะไรนี่ จำ จำสมมุติบัญญัติ ฉะนั้นเกิดความจำ ฉะนั้นสติก็ กำหนดรู้ สังเกตลักษณะของความจำที่เกิดขึ้น

ขั้นที่ 4 ก็คือ สังขารขั้น 4 ลักษณะปรุงแต่งจิต¹² องค์ธรรมก็คือเจตสิก 50 ชนิด ด้วยกัน เช่น ฝ่ายอกุศล เจตสิกที่เป็นฝ่ายบาป ก็ไปปรุงแต่งจิต ก็มีความหลง มีความไม่ละเอียดรอบาป ความไม่เกรงกลัวต่อบาป ความฟุ้งซ่าน คือรับอารมณ์ ก็ให้กำหนดรู้ เวลาสังขารขั้นเหล่านี้เกิดขึ้น เวลาฟุ้งซ่าน คือจิตมันรับอารมณ์ไม่มั่น เดียวไปเรื่องนั้นไปเรื่องนี้ จิตใจมันฟุ้ง ออย่าไปปฏิเสธ ความฟุ้งก็เป็นของจริงชนิดหนึ่ง เป็นสังขารขั้น เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ออย่าไปปฏิเสธ ออย่าไปหลบหนี ออย่าไปเกลียดชัง เกิดขึ้นมาก็ได้แล้วจะไตร่ตรอง จะได้พิจารณา ฟุ้งก็ดูความฟุ้ง

ขั้นที่ 5 ก็คือ วิญญาณขั้น 5¹³ วิญญาณหรือเรียกอีกอย่างก็คือจิต จิตกับวิญญาณก็คืออันเดียวกัน เรียกต่างพจน์กันไป วิญญาณก็คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ตัว ที่รู้อารมณ์เป็นวิญญาณ รู้อารมณ์ทางตา คือสภาพเห็น รู้อารมณ์ทางหู คือสภาพได้ยิน รู้อารมณ์ทางลิ้นก็คือรูรส รู้อารมณ์ทางกาย ก็คือสภาพรู้สึกเย็น รู้สึกร้อน รู้สึกอ่อน รู้สึกแข็ง รู้สึกหยาบ รู้สึกดี เป็นวิญญาณทางกาย วิญญาณทางใจ คือตัวที่คิดนึกไปถึง เรื่องราวต่างๆ ตัวที่สั่งให้ยื่น ให้เดิน ให้นั่ง ให้นอน ที่ยื่น เดิน นั่ง นอนได้ เพราะว่าตัวบงการก็คือจิต

4.1 รูปแบบการพิจารณาขั้น 5 ในแผนปณิชนูปมาสูตร

(1) การพิจารณารูป อุปมาดัง ฟองน้ำ เมื่อเห็นรูปขั้นเกิดดับขึ้นเรื่อย ๆ ความรู้สึกเราจะตีค่ารูปขั้น เทากับกลุ่มฟองน้ำเป็นฟอง ๆ ที่ลอยมาจากแม่น้ำ และพร้อมที่จะแตกดับอยู่ตลอดเวลาความเป็นจริงแห่งชีวิตว่าชีวิตของมนุษย์ คือ ชีวิตของความเป็นมนุษย์อยู่เวลานี้ย่อมจักต้องถึงความแตกสลายตายไปอย่างเที่ยงแท้แน่นอนอนันต์ใครจะอยู่ค้ำฟ้าไปได้ จักต้องถึงซึ่งความตายภายใน 100 ปี หรือถ้าเกินกว่านั้นก็จักต้องตายด้วยความแก่ชรา แตกดับดังฟองน้ำที่อุปมาเป็นต้น

¹¹ พระอนนรุทธเถระ, **อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 723, ม.ม. (ไทย) 12/450/490

¹² ส.ช. (ไทย) 17/79/120.

¹³ ม.ม. (ไทย) 12/449/489.

(2) การพิจารณา เวทนา ในชั้น 5 เปรียบเหมือนต่อมน้ำ เมื่อเห็นเวทนาชั้นเกิดขึ้น เพราะมีผัสสะกระทบเหมือนไม้สีกันจนเกิดไฟ พอแยกไม้ไฟก็ดับ ความรู้สึกของเราจะตีค่าเวทนาชั้น เท่ากับพองน้ำที่เกิดจากฝนกระทบแผ่นน้ำ เปาะแปะ ๆ ขึ้นรูปพองน้ำแล้วรูปพองน้ำก็หายไปเร็ว เท่ากับการกระทบขาดลงที่อุปมาเป็นต้น

(3) การพิจารณา สัญญา ในชั้น 5 เปรียบเหมือนพยับแดด เมื่อเห็นสัญญาชั้นปรากฏ คล้ายเงาลวงที่ทาบจิตให้รู้สึกเหมือนมี แต่พินิจแล้วมีแต่ความว่างหาย ความรู้สึกของเราจะตีค่า สัญญาชั้นเท่ากับพยับแดดที่เด่นระยิบระยับยามเที่ยง พอขยับเข้าใกล้จนเห็นจริงจะพบว่าเป็นสิ่งลวง ตาที่พร้อมจะหายวับไปเท่านั้นที่อุปมาเป็นต้น

(4) การพิจารณา สังขาร ในชั้น 5 เปรียบเหมือนต้นกล้วย เมื่อเห็นสังขารชั้นตั้งอยู่ เหมือนมีแก่นสารจับต้องได้ ยึดถือเอาได้ว่านี่ความนึกคิดของเราหรือของใคร แต่พอดูดี ๆ มีแต่ ส่วนประกอบทางความคิดนึก ถอดส่วนประกอบความคิดนี้ ออกมาเป็นชิ้น ๆ แล้วหาแก่นหลักหรือ ก้อนความคิดเป็นตัวเป็นตนไม่เจอ ความรู้สึกเราจะตีค่าสังขารชั้นเท่ากับต้นกล้วยที่ถูกตัดปลาย ปอกกาบใบออกหวังเอาแก่น แต่ที่สุดก็ไม่พบแก่น และไม่พบกระทั่งกระพี้ มีแต่ความว่างเปล่าเป็น ภาพสุดท้ายรออยู่เท่านั้นที่อุปมาเป็นต้น

(5) การพิจารณา วิญญาณ ในชั้น 5 เปรียบเหมือนมาथा เมื่อเห็นว่าจะเกิด วิญญาณชั้นขึ้นในแต่ละขณะ ต้องอาศัยองค์ประกอบประชุมกันหลากหลายทั้งวัตถุอันเป็นเป้าหมาย ของการรับรู้ ทั้งอายตนะภายในอันเป็นช่องทางของการรับรู้ ตลอดจนเจตนาอันชักนำไปสู่การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้สัมผัส และการได้รู้สึกนึกคิด ความรู้สึกเราจะตีค่าวิญญาณ ชั้นเท่ากับมายากลที่เขาแสดงตามทางหรือในโรงละคร เอาไว้ดูเล่นแล้วไม่ต้องนำพา ไม่ต้องใส่ใจ ไม่ ต้องคิดว่าเป็นของจริงที่อุปมาเป็นต้น

ซึ่งการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าด้วยการอุปมา¹⁴ ก็เพื่อเอื้ออำนวยต่อความเข้าใจ ของ มนุษย์ทั้งหลาย ของสัตว์ทั้งหลาย เพราะว่าการสะสมปัญญาในการปฏิบัติของทุกคน ไม่เหมือนกัน สร้างเหตุปัจจัย มาไม่เหมือนกัน บางคนอาจจะฟังเรื่องชั้น 5 เข้าใจดี นำไปประพฤติปฏิบัติได้ แต่ บางคนฟังเรื่อง ชั้น 5 แล้วก็ไม่เข้าใจ ฟังแล้วก็ไม่รู้สึกซึ่ง ที่จะนำมาประพฤติปฏิบัติ ถ้าไปฟังเรื่อง อายตนะ บางคนเข้าใจดีนำไปปฏิบัติ แต่บางคนก็อาจจะไม่รู้สึกซึ่ง ก็มีการแสดงไปเป็นธาตุ เป็น อริยสัจ เป็นอินทรีย์ เป็นปฏิจจสมุพบาท ต่าง ๆ แต่ว่าโดยเนื้อแท้แล้ว องค์ธรรมก็คือปรมาตธรรม นี้เอง คือ จิต เจตสิก รูป หรือว่าอย่างอื่น ๆ คือรูปนามนั่นเอง อย่างเช่น ประสาทตา จัดเป็นชั้น ก็เรียกว่า รูปชั้น ประสาทตา ถ้าจัดเป็นอายตนะ ก็เรียกว่าจักขายตนะ ถ้าจัดเป็นธาตุก็เรียกว่าจักขุธาตุ ก็ แสดงออกไปอย่างนั้น จริง ๆ แล้วก็คือ ธรรมชาติอันเดียวกัน

¹⁴ บุญเลิศ โอรุส และคณะ, การใช้สื่อและอุปกรณ์ในการสื่อสารของพระพุทธเจ้า, **วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์** มจร ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 (เมษายน-มิถุนายน 2561), หน้า 590.

กล่าวโดยสรุป ตามแนวคิดของพุทธปรัชญา มนุษย์ประกอบด้วยชั้น 5 รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ วิญญาณเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของชีวิตมนุษย์ ถ้าขาดวิญญาณชีวิตมนุษย์ก็ดับ และ ชีวิตมนุษย์จะเกิดได้ก็ต้องมีวิญญาณมาปฏิสนธิวิญญาณนอกจากเป็นความรู้ อารมณ์จากทางทวารทั้ง 6 ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อสัมผัสรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และ ธรรมารมณ์แล้วยังหมายรวมถึง จิต ที่อยู่ในกาย คนจะดีหรือชั่วอยู่ที่จิตเป็นสำคัญ ซึ่งเมื่อกายนี้ แตกดับไปแล้ว ภาวจิตจะออกจากร่างไปสู่ ภพภูมิใหม่ด้วย วิญญาณเป็นสิ่งที่สำคัญสิ่งหนึ่งในห้วง โഴ้ที่ทำให้เกิดสังสารวัฏ ทำให้เกิดชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ อุปายาส ซึ่งมีต้นเหตุ มาจากอวิชชา วิญญาณเกิดขึ้นมาเพราะสังขาร หากสังขารดับ วิญญาณย่อมดับ ซึ่งจะเป็นผลให้เกิด ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด¹⁵

5. บทสรุป

ชั้น 5 เป็นหลักธรรมอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนา ซึ่งหลายคนอาจเคยรู้จักและได้ยินกัน มาบ้าง และถึงแม้ว่าจะเป็นหลักธรรมคำสอนในศาสนาพุทธแต่กลับมีพุทธศาสนิกชนหลายคนเลย ที่เดียวที่ไม่รู้จักและไม่เข้าใจว่าแท้จริงแล้ว

ชั้น 5 คือสิ่งมาประกอบรวมกันของ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ จึงมาผสมรวมกันเป็นร่างกายที่ประกอบขึ้นเป็น ชั้น 5 (เบญจขันธ์) เป็นหลักธรรมใน ศาสนาพุทธที่สอดคล้องกับเรื่องของทุกข์ ตามหลักอริยสัจ 4 โดยหมายถึง กองแห่งรูปธรรมและ นามธรรมทั้ง 5 ที่ทำให้เกิดเป็นตัวตนหรือชีวิตขึ้นมา หรืออาจพูดให้เข้าใจได้ว่า ส่วนประกอบ 5 อย่าง ที่รวมกันแล้วก่อให้เกิดเป็นคนและสัตว์ขึ้นมานั่นเอง

ชั้น 5 ประกอบด้วยกองรูปธรรม และนามธรรมทั้ง 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งสามารถแยกออกเป็น 1 รูป และ 4 นาม ดังต่อไปนี้

1. รูปขันธ์ หมายถึง กองรูป ส่วนที่เป็นร่างกาย พุทธกรรม คุณสมบัติต่างๆ ของร่างกาย และส่วนประกอบที่เป็นรูปธรรมทั้งหมด
2. เวทนาขันธ์ หมายถึง กองเวทนา ส่วนที่เป็นความรู้สึกกระทบกับ ทุกข์ สุข ดีใจ พอใจ
3. สัญญาขันธ์ หมายถึง กองสัญญา ส่วนที่เป็นการจำสิ่งที่ได้รับรู้ผ่านระบบสมอง ส่งต่อ ข้อมูลเป็นความได้หมายรู้
4. สังขารขันธ์ หมายถึง กองสังขาร ส่วนที่เป็นการคิดปรุงแต่ง โดยสามารถแยกแยะสิ่งที่ รู้สึกหรือจดจำได้ เป็นสุข เป็นทุกข์
5. วิญญาณขันธ์ หมายถึง กองวิญญาณ หรือ ความรู้สึกกระทบกับสิ่งต่างๆ ผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ (วิญญาณธาตุ ธาตุรู้)

¹⁵ นางพรพิมล จอโภชาอุดม, แนวคิดเรื่องวิญญาณเชิงพุทธปรัชญา, วารสาร มจร พุทธ ศาสตร์ปริทัศน์, ปีที่ 3 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม 2562) : 51.

โดยรูปชั้นจะจัดเป็น 1 รูปเพราะเกี่ยวกับส่วนที่มีตัวตน ส่วนเวทนาชั้น สัญญาชั้น สัขารชั้น และวิญญาณชั้นจะจัดเป็น 4 นามชั้น ซึ่งเป็นส่วนที่เป็นความคิดและความรู้สึกนั่นเอง

ชั้น 5 เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของบุคคลและสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งหลักธรรมคำสอนเรื่องชั้น 5 จะมุ่งเน้นสอนในเรื่องกายสังขารเป็นหลัก โดยให้มองเห็นความเป็นจริงของสังขารที่รวมกันเป็นร่างกายนั้นเป็นสิ่งที่ปรุงแต่งขึ้นมา ไม่มีความเที่ยงและก่อให้เกิดทุกข์หลายอย่างไม่ว่าจะเป็นความอยาก ความยึดมั่นถือมั่นในตนเอง ดังนั้นเมื่อสังขารร่างกายที่ประกอบจากธาตุผสมของ ธาตุดิน ธาตุ น้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ เกิดขึ้นมาก็ย่อมมีวันสูญสลายไปตามกาลเวลา

ดังนั้นชั้น 5 จึงหมายถึงรูปธรรม 5 อย่างที่ก่อให้เกิดชีวิตที่เรียกว่า สังขารขึ้นมาขึ้นมา โดยประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สัขาร และวิญญาณ ที่รวมกันกลายเป็นชีวิต สามารถแยกออกได้เป็นส่วนที่เป็นรูปคือร่างกาย และ ส่วนที่เป็นนาม คือส่วนที่เป็นความคิดและความรู้สึกที่ก่อให้เกิดสุขทุกข์ตามการปรุงแต่งใจนั่นเอง ผลของการเจริญวิปัสสนาในแผนปิณฑุปมสูตร เป็นการรู้แจ้งไตรลักษณ์ ในการกำหนดรู้ชั้น 5 ย่อม เกิดการรู้แจ้งในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าอันว่าด้วยลักษณะ 3 เมื่อกำหนดรู้ชั้น ตามความเป็นจริงอย่างต่อเนื่องย่อมเห็นแจ้งอารมณ์เหล่านั้นด้วยอนุปัสสนา 3 ได้แก่อกนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา พระโยคาวจรผู้ฉลาดในอนุปัสสนา 3 และวิปัสสนา ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิวฏฐิต่าง ๆ ก็เห็นทุกสิ่งตาม ความเป็นจริง เกิดญาณปัญญา รู้แจ้งพระนิพพานได้วิปัสสนาทำให้เกิดอริยมรรค เมื่อวิปัสสนาปัญญา มีกำลังแก่กล้าขึ้นผู้ปฏิบัติธรรม ก็จะบรรลุถึงมรรคญาณ ผลญาณ และบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในที่สุด

6. องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

ชั้น 5 ในแผนปิณฑุปมสูตร พระพุทธเจ้าทรงอุปมา รูปด้วยกลุ่มฟองน้ำเปรียบตั้งเพียงกลุ่มก้อนของกลุ่มฟองน้ำใหญ่ เวทนาอุปมาด้วยฟองน้ำจากการกระทบกันของเมล็ดฝนกับผิวน้ำ สัญญาอุปมาด้วยหยับแดดเป็นเพียงภาพมายาที่เกิดจากอากาศร้อนลอยตัวขึ้น สัขารอุปมาด้วยต้นกล้วยแม่แลดูอวบใหญ่ แต่ย่อมไม่มีทั้งกระพี้และแก่นอันแข็งแรง และวิญญาณอุปมาด้วยกล ดังเพียงมายาล้อลวงให้เกิดการเห็นเป็นไปตามกลมายา ดังนั้นชั้น 5 ที่พระพุทธเจ้าทรงยกอุปมา สิ่งเหล่านี้ย่อมปรากฏเป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นกลสำหรับหลอกลวงคนใจ สาระย่อมไม่มีในเบญจชั้นดังนี้

เอกสารอ้างอิง

- นางพรพิมล จอโกษาอุดม, แนวคิดเรื่องวิญญาณเชิงพุทธปรัชญา, **วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทัศน์**, ปีที่ 3 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม – ธันวาคม 2562, 51.
- บุญเลิศ ไอลูส และคณะ, การใช้สื่อและอุปกรณ์ในการสื่อสารของพระพุทธเจ้า, **วารสารสันติศึกษาปริทัศน์ มจร** ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 (เมษายน-มิถุนายน 2561), 590.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 12, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, 2546).
- พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจอาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ 9, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประชวรวงศ์พรินติ้ง, 2546).
- พระอนุรุทธเถระ, **อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสารากิจวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรสาส์นไทย, 2555).
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

